

Debatt

Torsten Fogelqvist, *Dagens Nyheters* själ och den intellektuella biografins metodfråga

Martin Kylhammar

Jag tycker det är väldigt glädjande när avhandlingar som Ingmar Lundkvists ser dagens ljus – och dessutom ges ut på förlag och i snygg och läsvärd förpackning. Det ger värdighet åt bra böcker och goda forskningsresultat – och hjälper dem dessutom att finna sin publik. *Kulturprosten: Torsten Fogelqvist som DN-publicist och folkbildare* (Carlsson, 2005) är bra litteratur, och Ingmar Lundkvists har gett oss Torsten Fogelqvist tillbaka och visat att denne *Dagens Nyheter*-publicist och folkbildare är värd att spegla sig själv i. Men just därför avstår jag här från att referera avhandlingens resultat. Det är bättre att läsaren går direkt till Ingmar Lundkvists och där följer Torsten Fogelqvists liv från uppväxten i Norrköping till döden det olyckliga året 1941, och framför allt tar del av Ingmar Lundkvists analys av Torsten Fogelqvist som svensk intellektuell, skildrad i fem tematiska kapitel: Folkbildaren, Tidningsmannen, Kultur- och litteraturkritikern, Psalmkännaren och Antinazisten.

Denna avhandling innehåller heller inga dimridåer, svårtolkade begrepp eller avancerad teoriapparat. Det teoretiskt-metodiska ligger i undertexten och i resultaten. Här vill jag lyfta fram några principiella metodval som varje intellektuell biograf borde överväga samt använda Ingmar Lundkvists avhandling också för att belysa en växande humanistisk genres allmänna metodologi. I den intellektuella biografen handlar det om att lyckas berätta väl, utan att göra avkall på kritiskt värdering och analys.

Den tvetydige demokraten

Ett ledmotiv i Torsten Fogelqvists liv handlar om ett demokratiskt dilemma. Fogelqvist var sedan ungdomens Ibsenläsning en varm vän av personlighetsprincipen. Det tog sig bland annat uttryck i hans egen tro på de stora vägröjarnas betydelse, men också i kravet på alla individer att ständigt söka personlig utveckling genom att låta sig utmanas, prövas och stimuleras av

större andar. Denna hållning kombinerade Torsten Fogelqvist med en lika fast tro på demokrati, allas lika värde och de mångas medborgerliga delaktighet. Ingmar Lundkvists illustrerar väl att dessa båda principer inte alltid var lättförenliga och att Fogelqvist brottades med dem.

Men jag menar att man kan få ut ytterligare ur denna spännande spänning om man mer systematiskt än Ingmar Lundkvists försöker skilja på det tidsbundna och det mer tidlösa i Torsten Fogelqvists hantering av denna problematik. Låt mig börja med ett par rent biografiska synpunkter innan jag blir mer teoretisk i frågan. Först till en dråplig situation som Fogelqvists själv beskrivit i ett par essäer, som finns omtryckta bland annat i *Från ungdoms- och vandringsår* (1941).

Det stora strejkåret 1909 kommer många arbetare till Brunnsvik, där Torsten Fogelqvist var lärare och senare rektor. Läsåret inleds på ett för Fogelqvist omskakande vis. Han tar ton för att få eleverna att sjunga *Du gamla du fria*. Men nationalsången faller platt till marken. I stället tar eleverna självmant upp *Internationalen* och sjunger så att salen gungar. Inte så konstigt kanske under ett av de stora klasskampsåren i Sverige. Så långt är historien också med i Ingmar Lundkvists bok. Men jag menar att fortsättningen är minst lika intressant. För under läsåret börjar Fogelqvists undervisa eleverna i enlighet med sin personlighetsprincip. Det dröjer inte länge förrän klasskämparna begär att få extra kvällsföreläsningar om Platon. Och så håller det på hela året till det är dags för avslutning på våren. Således åter en stund för allsång. Den här gången vibrerar luften entusiastiskt när alla eleverna tillsammans sjunger Heidenstams *Sverige*. Och Fogelqvists konkluderar: "Det var ingen frukt av påtryckning och propaganda. Det var uteslutande följderna av en samling kring och ett studium av den kultur, där våra rötter voro trädfästa och sugit sin hemliga och undermedvetna näring." En hållning som denna hade, tycker jag, kunnat problematiseras just i förhållande till det demokratiska. Var det detta drömmen om den demokratiska kunskapskulturen borde handla klasskampsåret 1909?

Det finns många andra biografiska episoder som understryker den tvetydiga hållningen till demokratin och avvägningen mellan jämlikhet och elitism. Fogelqvists var – för att vara akademiker – alldeles ovanligt van att möta så kallat vanligt folk. Få har rest som han och föreläst, få har levt så mycket tillsammans med människor utan utbildning. Jag tror de erfarenheterna var en central bakgrund till hans ställningstagande mot de totalitära ideologier som inte såg personligheterna, blott massan.

Men måhända hade de här personliga upplevelserna också en annan sida. Fogelqvists var van att befinna sig i vad jag kallar asymmetriska kommunikativa situationer, alltså möten präglade av ojämlikhet. Och i Fogelqvists fall var han alltid i överläge, hade kunskapen och kontrollen. Låt mig betrakta ytterligare en berättelse av Fogelqvists där han delger läsaren sina pedago-

giska erfarenheter. Han skildrar ofta undervisningssituationen närmast som en förförelseakt, där uppgiften är att vidta mått och steg för att förtjusna en från början motsträvig, svårflörtad publik. Han lyckas påfallande ofta förföra. Ibland blir själva förförelsen det som tillfredställer honom, inte det långsiktiga resultatet. Rätt märkligt är det när Fogelqvists återger hur den oskolade ungdomskamraten lyssnar på ett av hans föredrag om legalitet och moralitet hos Ibsen under det att han ”hängde vid föreläsarens mun”. Efter föredraget går han fram och säger: ”Tack ska du ha Torsten. Inte begrep jag ett ord av vad du sa, men roligt var det i alla fall att höra dig. Kommer du ihåg när vi stal plommon?”

Jag håller helt med Ingmar Lundkvists i hans plädering för den intellektuella biografins förtjänster och riskerna med att helt tappa det viktiga ur sikte om allt skall behandlas och skildras. Men det jag nu påpekat innehåller en metodiskt relevant undran. Några av våra många intellektuella idéer är kanske mer än andra ett uttryck för, och formade av, högst personliga erfarenheter. Kanske kunde vi intellektuella biografer på väl valda strategiska punkter peka på föreningen av det intellektuella och det personliga, och trots allt våga släppa in lite psykologiserande. I vilket fall tycker jag att det ger ytterligare perspektiv åt Fogelqvists tankar om personlighet och massa när jag tänker på hans erfarenheter att som lärd lärare möta oskolade arbetare. Och visst blir den säregna blandning av liberalism och konservatism som Ingmar Lundkvists finner hos den intellektuelle Torsten Fogelqvists också pregnant uttryckt i dessa personliga händelser. Det vore intressant att mer försöka analysera och beskriva idéer i annat än texter, till exempel i liv och beteende.

Det finns också en mer tidlös, helt opersonlig dimension av Torsten Fogelqvists problem med personligheten och folkligheten, det aristokratiska och det demokratiska. Jag menar bestämt att Fogelqvists idé om adelsmänniskan och folkhemmet skulle bli tydligare om Ingmar Lundkvists gått över disciplinränsen och läst in sig på lite statsvetenskaplig demokratiteori – och dessutom funderat djupare över Fogelqvists tänkande i relation till politikens förvandlingar under 20- och 30-talen, i den här riktningen:

Torsten Fogelqvists debuterade som lärare på Brunnsvik med att deklamera Heidenstams fosterländskt demokratiska ”Ett folk”. Och samma år önskade han sig ett ”fosterland inte för de privilegierade utan för alla” och Lundkvist kallar detta Fogelqvists tidiga folkhemstanke. Riktigt vad Fogelqvists kan ha menat med detta tror jag inte fullt framgår. Men det har nog inte så mycket med Per Albin Hansson att göra, utan mer med Heidenstam. Rösträtt åt alla var hos Fogelqvists och Heidenstam grundläggande. Men bägge var måna om att betona varför demokrati inte bara handlade om kvantitet, utan också om kvalitet.

I den frågan har de båda stöd av helt centrala demokratiteoretiker som till exempel vår tids nestor, Robert A. Dahl. Demokrati handlar om allas

delaktighet, kvantitet, men också om upplyst förståelse, kvalitet. Den tanken gör Fogelqvists stora vikt vid folkbildning och kulturell fostran demokratiskt högst begriplig. Så sett är det verkligen demokratiskt att, som han gjorde, drömma om att alla skall få bli adelsmäniskor. Eller att som Heidenstam säga att demokrati också handlar om att aristokratisera mera. Men jag skulle ändå vilja vara lite fräckare mot Fogelqvists än vad Ingmar Lundkvists är i denna centrala fråga. Fogelqvists delade med Heidenstam pöbelskräcken, misstron mot partierna och avskyn för klasskampen. Men för Heidenstam var tron på den aristokratiska demokratin intimt förbunden med de materiella orättvisornas försvinnande. Naiv på den punkten var Heidenstam förvisso, då han hade en överdriven tilltro till att teknik och vetenskap snabbt skulle helautomatisera industriproduktionen och rycka arbetarna upp till medelklassens levnadsstandard. Men han var inte som Fogelqvists okänslig för klasskampens grund i omständigheter som inte gick att prata bort: att som Fogelqvists under den svenska klasskampens tid endast erbjuda samförstånd och förnuftigt samtal borde ha provocerat många.

Men som sagt, drömmen om att alla skall bli adelsmäniskor är en demokratisk, kanske en liberaldemokratisk dröm. Men jag tycker, när jag granskat Fogelqvists på denna punkt med hjälp av Ingmar Lundkvists notapparat, att Torsten Fogelqvists tal om adelsmäniskor och massmäniskor ofta är ganska otajmade med tidsandan, och alltså utvecklas vid olämpliga tidpunkter för en människa som vill vara radikal. Adelsmäniskan lanserar han i bokform år 1917, ryska revolutionens år. Även i Sverige var detta ett år med starka klasskonflikter, hungerkravaller, revolutionsshot och en statsminister, Hammarsköld även kallad Hungersköld, som tvingades avgå. Och år 1921, då den lika rösträtten tillämpas för första gången, lanserar Fogelqvists sina teorier om masskulturens faror i fem farliga F. Detta i stället för att sätta sitt hopp till folkets röst och känna förtröstan inför att massorna äntligen skall få sätta prägeln på politiken. Ingmar Lundkvists visar att denna masskultur fara åter aktualiseras år 1934, då den intressante José Ortega y Gassets *Massornas uppror* kommer på svenska. Detta tycks mig mer begripligt med tanke på det katastrofala resultatet av de tyska valen år 1932. Men riktigt lyckas inte Ingmar Lundkvists övertyga mig i kapitlet "Humanistisk front" att Torsten Fogelqvists tonar ned det elitistiska i sitt personlighetsbegrepp efter nazisternas maktövertagande. Ortgagebeundran tyder inte på det. Lundkvists skriver att "Det skedde en successiv övergång till den enskilda lilla människan [...] Envar som fullgjort sin tappra plikt efter sitt bästa samvete är en hjälte". Belägget för det är dock not 157 som hänvisar till ett radioföredrag hållet före Hitlers stora framgångar, från år 1928. Och det talet handlar för övrigt i första hand om hur svårt hjältarna har det i kollektivens, ytlighetens och materialismens tid, och hur viktigt det är att beundra heroerna. "Ty skulle den dagen och

den stunden nalkas, då människan upphörde att dyrka det högsta mänskliga och då ungdomen inte längre hade någonting att se upp mot, att böja sig för, tjasas av, lystra till, då vore det slut med den verkliga historien". Jag tror aldrig Fogelqvists skulle ha sagt just så här år 1934, ännu mindre år 1940. Då hade diskursutrymmet förändrats och dessa ord skulle ha tolkats på ett sätt han inte velat och heller inte år 1928 avsåg, nämligen något mer i linje med Bööks beryktade Tegnér-tal i Lund.

Kort sagt: jag menar att Ingmar Lundkvists intressanta analys av detta tema hos Fogelqvists hade blivit tydligare om han använt någon statsvetenskaplig teori och att Torsten Fogelqvists å andra sidan kanske blir för snällt behandlad i frågan, att hans hållning var mer demokratiskt problematisk eller tvetydig än han själv ville tillstå. Jag menar också att Lundkvists kunde ha fått ut mer av detta om han tydligare och mer systematiskt hade situerat Fogelqvists olika inlägg, lagt ännu större vikt vid tillkomst- och talögonblicken, mikrohistorien. Låt mig fullfölja den tråden genom att resonera något om ett viktigt vägval för varje intellektuell biograf.

Omständigheternas fånge?

Ingmar Lundkvists skriver mycket intressant: "Människan är både fri och determinerad; hon skapar förändring och sin egen historia men reproducerar samtidigt samhället." Just därför tycker jag själv att det är intressant att skriva intellektuella biografier. Det ger forskaren en chans att studera samspelet mellan individ och struktur, analysera individens lärorika kamp med och mot krafter som hon inte själv råår över. För min egen del har jag fastnat för begreppet "diskursutrymmets skiftande gränser" för att säga vad detta metodologiskt sett handlar om.¹ Allt går inte att säga jämt och vad vi säger ändrar mening med omständigheterna. Att intressera sig för diskursutrymmet är alltså ett sätt att göra den så kallade kontexten till allt annat än bakgrund. Tvärtom blir kontexten, diskursutrymmets skiftande gränser, viktig för att förstå de individuella handlingarna.

Det finns en hel del av ett sådant perspektiv i Ingmar Lundkvists avhandling. Men jag tycker inte att han anlägger det särdeles systematiskt eller hypotesprövande. Jag kan illustrera vad jag menar med exempel överallt i Lundkvists bok, men för tydlighetens skull tar jag bara ett, analysen av Torsten Fogelqvists syn på judar och raser. Fogelqvists skriver saker om judar och raser som är klichéartade, nedsättande och tvetydiga. Det var han inte precis ensam om. Men det verkligt intressanta tycker jag är att dessa tvetydigheter och klichéer fick en annan mening, en ännu allvarligare mening, efter Hitlers maktövertagande och de tilltagande förföljelserna av judar och icke-arianer. Diskursutrymmet ändras, ordens konsekvenser och mening likaså.

Och hur är det nu med Torsten Fogelqvists? Genom att studera Lundkvists notapparat och slå i källorna ser vi tydligt att hans judiska klichéer uttrycks under en period från år 1912 till slutet av 20-talet. Därefter upphör de och när frågor om judar därefter aktualiseras är det alltid i kritiken av nazisternas förföljelser. Vidare skriver Lundkvists att judefrågan aldrig var central i Fogelqvists antinazism och frågan är hur det skall förklaras. Det reder inte Lundkvists riktigt ut, men läsaren frestas att dra slutsatsen att Fogelqvist var relativt ljum på grund av sina tidigare uttryckta klichéföreställningar. Det tror jag i så fall vore fel, även om det inte är överraskande att den felaktiga slutsatsen drogs av Ernst Klein då han recenserade Lundkvists bok i *Östgöta-Correspondenten* (6.7 2005). Men just därför hade det varit intressant om Lundkvists närmare än han gjort undersökt de yttre villkoren för diskursen.

Dels gjorde antinazisterna i gemen till en början inte judeförföljelsen till det centrala. Sten Selander gör det i en helsidesdikt i *Dagens Nyheter* 1933, men kanske symtomatiskt i samband med att en stor personlighet och hero på offentlighetens scen, Albert Einstein, tvingats fly från sitt hemland. Mitt intryck av Fogelqvists tidning *Dagens Nyheter* och den i sammanhanget utsatta familjen Bonnier är att man så långt som möjligt ville ligga lågt i frågan men, liksom Fogelqvist, ändå verka för en friare flyktingpolitik och kritisera barbariet. Fogelqvist skrev, tycker jag efter att själv ha läst hans verkligt tunga och intressanta inspel mot Tysklands allt aggressivare judeförföljelser, nota bene, också sådana före Kristallnattens år 1938. Men ändå gjorde han inte det hela just till det centrala i den antinazistiska kampen. I efterhandsperspektivet ser vi måhända det missriktade i detta, men samtidigt att *Dagens Nyheter* i allmänhet och Bonnier i synnerhet såg skäl att inte gå längre, inte väcka ont blod eller få märkliga beskyllningar mot sig att verka för egen sak. Lundkvists kommenterar heller inte en i sammanhanget talande och anmärkningsvärd sak. En av Fogelqvists tjugo böcker gavs inte ut av Bonnier, utan av Norstedts. Nämligen de antinazistiska inläggen i *Tredje rikets ansikte* (utgiven som bok först 1944).

Jag tycker mig se ett mycket likartat mönster när det gäller rasfrågan i allmänhet och när det gäller Fogelqvist kritik av Gamla testamentets etik eller Paulus. Fogelqvist var medlem i *Svenska sällskapet för rashygien*, men han blir snabbt en av våra skarpaste kritiker av tidens kvasivetenskapliga rasläror. Ett bra exempel på hur Fogelqvist tar ansvar och förstår att ord ändrat mening efter *Machtübernahme* är de stryckna rasformuleringarna i Karlfeldtbiografen från år 1931 när den kommer i nytryck 1940. Och när det gäller Paulus- och Gamla testamentet-kritiken kunde Lundkvists också här mer systematiskt ha frågat sig om den ändrade karaktär med diskursutrymmets förändringar. Kritiken har ju två sidor. Dels förknippas den med det judiska och med den mosaiska etiken, dels är den en allmänhumanistisk uppgörelse med en lära

som kommer på tvärs med tron på människans fria vilja, egna ansvar och kärlekens barmhärtighet. Mitt intryck är att tonvikten flyttas över tid hos Torsten Fogelqvist. Den första sidan är accentuerad under 20-talet, den andra under 30-talet.

Ingmar Lundkvists skriver så här med mina klamrar insprängda: "Den mo-saiska lagen präglas av vedergällningstanken, vilket den rikliga förekomsten av dödsstraff vittnar om [not till år 1930]. Att försöka förintä dylika tänkesätt vore en behjärtansvärd folkbildningsinsats [not till år 1935]. Mot den mörka Talmudmentaliteten stod den ljusa ariska moralen [not till år 1921]". Bio-grafen intresserad av diskursutrymmets skiftande gränser blir inför en sådan formulering omedelbart tveksam. Hade verkligen Torsten Fogelqvist använt sådana ord år 1935? Alltså åter till beläggen och arkivet. Därefter står det klart att detta är mer komplext och intressantare än Lundkvists inser. Han har gjort en karakteristik av Fogelqvist hållning i en viktig fråga, men på grundval av yttranden från åren 1921, 1930 och 1935. Några ord i karakteristiken sticker dessutom ut: "förintä" och "den ljusa ariska moralen". Artikel från 1935 är en osignerad ledare som heter "Rasföljelse och trosföljelse". Hela artikeln är en skarp och upprörd inlaga mot den nya offensiven mot judarna i Tyskland. Torsten Fogelqvist visar bland annat på vilket absurt sätt ledande tyska nazister använt Gamla testamentet i kampen mot judarna. Det är i detta sammanhang som Fogelqvist personligen vill markera att hans upprördhet inte skall tolkas som att han förespråkar Gamla testamentet som "ett kanoniskt mönster för religion och etik". "Förintä" skriver han dock inte, utan "Att söka utrota gamla vanföreställningar i den stilen, är intet brott, utan en tacknämlig upplysningsåtgärd. Men det beror något av, på vad sätt och i vad syfte detta sker". Och så fortsätter han obevekligt om den verkliga förintelsen: "Att låta människor spärlost, saklost och rättslöst försvinna och sedan återställa dem i form av urnor med aska i, det är ett fall av tredje rikets nya testamente, som i betraktande av tidsavståndet knappast överträffas av några gammaltestamentliga bravader."

Ett exempel till. Ingmar Lundqvist skriver om Torsten Fogelqvists bejakelse av det livsbejakande i det hedniska: "Samma sak gjorde den nazistiska kristna trosrörelsen". Förvisso så, men i flera artiklar betonar Fogelqvist själv att det inte alls är fråga om samma sak: Nazisterna bedriver "trosföljelse från raskrigets utgångspunkt. Den riktar sig inte mot den mjuka och avfälliga kristendom, som i rasens namn böjt sig under hakkorset, utan mot den kristendom, som ännu räknar träl och fri, judar och proselyter, greker och araber till samma frälsningsdelaktiga mänsklighet".² Och några dagar tidigare skrev Fogelqvist en lång argumenterande artikel, som gick ut på att kristendom och nazism inte var förenliga, utan att nazismen gjorde anspråk på att vara den nya totaliserande religionen.³

Denna min argumentation innebär alltså inte alls att jag ifrågasätter Ingmar Lundqvists resultat. Tvärtom bygger mitt resonemang just på dessa resultat. Vad jag efterlyser är ett mer bestämt och systematisk grepp över frågan om individ och struktur, vad Lundqvists i sin inledning kallar frihet och determinism; sålunda en stringentare, konsekventare analys av kopplingen mellan förändringar i de yttre villkoren och Torsten Fogelqvists idéer, hur diskursutrymmets förändrades och hur Torsten Fogelqvists medvetet eller omedvetet anpassar sig.

Kanske en orsak till att denna koppling inte blir tillräckligt stark står att finna i något jag å andra sidan tycker är bra med Lundqvists avhandling. Att den till stor del är tematiskt strukturerad. Men just det tematiska riskerar alltid att dölja eller förringa det kronologiska, dvs. det föränderliga, och hur våra teman blir teman med intressanta variationer och förskjutningar som delvis bestäms av krafter utanför vår kontroll, av historiens snabba eller långsamma flöde.

Salongshumanist – och stridbar radikal

Hur skall Torsten Fogelqvists insats som intellektuell värderas? Ingmar Lundqvists vänder sig, klokt tycker jag, mot anspråken på att kunna fånga Fogelqvists i en formel, och visa upp honom som en helgjuten personlighet med en tydlig kärna. Detta innebär också att han är lite vacklande när han beskriver Torsten Fogelqvist, ofta genom att betona att denne var liberal, men också konservativ. Ett uttryck som återkommer flera gånger i avhandlingen är att Fogelqvists ”tänker radikalt men känner konservativt”.

Själv är jag snarare inne på linjen att urskilja två faser i Torsten Fogelqvists gärning, en salongshumanistisk och en stridbar radikal. Salongshumanisten Fogelqvists skrev gärna ganska luftiga artiklar och tal i humanistisk anda. Han talade om det mänskliga, om frihet, likhet och rätt, om kulturarv och bildning, personligheter och växt. Men han problematiserar inte särskilt mycket denna sin hållning. Jag har redan påpekat hur tvetydig jag tycker hans demokratiska patos länge var. Han sopar problem under mattan. Han ser till exempel inte det problematiska i sin elitism, eller de demokratiska konsekvenserna av sin svårighet att fördra partipolitiken. Han lever i ett påtagligt klassamhälle, som han dessutom står i närkontakt med, men klasskampen blir inte något som tränger in i hans världsbild. Med dubbel professorslön på *Dagens Nyheter* stegras följdriktigt eller paradoxalt hans ointresse för de ekonomiska realiteterna. Han samlar sig till, menar jag, att utveckla ett inte särskilt intressant missnöje med teknik, vetenskap och ekonomisk tillväxt. Ibland undrar jag hur hans meningsmotståndare på höger och vänsterflyglarna beskrev honom. Det hade kunnat undersökas.

På 30-talet tycker jag emellertid att detta salongshumanistiska drag hos Torsten Fogelqvists tonar bort, delvis beroende av omständigheterna. Han blir en verkligt stridbar, kontroversiell, modig, radikal och framåtsyftande humanist. I nazistfrågan är ju detta alldeles uppenbart. Men jag tycker att detta också gäller hans andra stora insats under 30-talet, psalmboksfrågan. Lundqvists karakteriserar Fogelqvists i den frågan med ord som "Han samlade sig till en konservativ och litterär antimodernistisk position" och att "Engagemanget utmynnade i en konservativ uppfattning om psalmbokens stil och språk" och "Hans tillstyrkan att reducera i kvalitetens tecken var konservativ och kulturarvsvärdande", osv.

Jag skulle själv ha karakteriserat hans insats med andra ord och menar att man lika gärna kan hävda att Fogelqvists intar en radikal vetenskaplig hållning (det duger inte att friserar litterära eller andra historiska källor efter dagens moden); att han visar upp en rakryggad humanistisk hållning (kulturarvet är allvarliga ting och det kräver något av dem som vill tillägna sig det), att han är genuint intellektuell (var oberoende av populisterna och ge inte efter för dem som vill ge folk vad folk vill ha). Dessutom tycker jag att han var klok. Han förstod vikten av att psalmer inte nödvändigtvis behövde vara omedelbart begripliga, utan att det svåra, det arkaiska, mystiska och främmande var livsviktigt för religionen. Klokt tyckte jag också det var att plädera för en sparsmakad förnyelse i detta fall och att hålla hårt på kvalitetskriteriet, inte låta något passera utan verkligt kritisk läsning.

Den vanartige predikanten

Fogelqvists fick ett epitet, kallades Kulturprosten. Ingmar Lundqvist skriver att det berodde på farsarvet, på rondören och på att han ibland predikade humanismens evangelium. Sten Selander hade kallat honom "kulturpräst". Säkert så. Men sedan knyter Lundqvist begreppet med hjälp av Björn Meidal till begreppet folktribun. Alltså till agitatorn och till de män som talade i folkets namn. Jag är tveksam till om ordet kulturprost under mellankrigstiden kunde ha denna positiva konnotation. Jag tror mer att det å ena sidan var rätt så humoristiskt, å andra sidan en ironisk blinkning till vad jag själv just kallade den länge alltför salongshumanistiske Torsten Fogelqvist. Ungefär som när Sten Selander självironiskt kallade sitt starka civilisationskritiska inlägg *Modernt* (1932) för "lekmannapredikningar i radio".

En annan fråga som jag inte kan låta bli att tänka på är den här. Lundqvist påpekar flera gånger vilket liv Fogelqvists levde utanför den bredare offentligheten. I *Dagens Nyheter* var han kulturprosten. Men alls så inte på krogar, travbanor och fester. På *Dagens Nyheter* började han tjäna bra med pengar för första gången i sitt liv. Men dem satte han snart sprätt på – sprit, mat, hästar

och hasard. I avhandlingen läser man, främst mellan raderna, att Fogelqvist blev alltmer missnöjd med både sig själv och med omvärlden ju längre 20-talet på *Dagens Nyheter* gick. Han skrev massor och rimligtvis borde han ha funderat över kvaliteten och vad han egentligen brände sin uppenbara begåvning på. Dessutom kände han sig mer och mer som *arrière-garde*, ur fas med tiden. Det märks en del i essäboken *Om någon vill höra på* (1933). Sömnlösheten och depressionsperioderna följer på varandra. Och dövas med sprit och hasard. Är det ett rimligt samband? Detta mellan självtvivel och destruktiv självutlevelse?

Och vidare, funderade inte Torsten Fogelqvist själv över hyckleriet. All hans kulturpredikan, moral, adelsmänniskor, ta sig i kragen osv. å ena sidan, det egna privatlivet å den andra? Dessa personliga dilemman tror jag man kan göra mycket mer av än Lundqvist och att den analysen kunde sagt en hel del om de drivkrafter som med- och omedvetet bidrog till att forma Fogelqvists världsbild. Här åter alltså en metodfråga: Den intellektuelle biograf som bara fokuserar text och inte liv riskerar hela tiden att förlora den existentiella sidan av livsåskådningsdiskussionen ur sikte. Ett sådant bortval bör göras medvetet och i insikt om vad som vinnes eller går förlorat.

Den marginaliserade centralgestalten

Torsten Fogelqvist var, det visar inte minst den här avhandlingen, en av centralgestalterna i svensk intellektuell offentlighet under decennier. Men sedan glöms han bort, och nämns numera sällan ens i vetenskapliga verk. Ingmar Lundqvist konstaterar i inledningen att han tycker det är intressant med en personhistoria i vars centrum det står ett livsverk som "glömts bort eller som oförtjänt fått stå tillbaka i historieskrivningen". Och i epilogen konstaterar han: "Men snart, likt många andra framstående publicister, glömdes han bort".

Men sedan gör Lundqvist inte mer av denna intressanta fråga, i alla fall inte på textens yta eller i det analyserande resonemangets form. Därmed går en värdefull möjlighet att generalisera Torsten Fogelqvists öde förlorat. Jag är själv mycket intresserad av marginaliseringsprocesser, inte minst hur det tidigare sakrala eller kanoniserande upphör att vara det. En allmän, men intressant iakttagelse tycker jag mig ha gjort: Om vi ser på offentligheten som ett begränsat rum, där fler vill bo och synas än vad som får plats så är det klart att det blir en strid om utrymmet. De här striderna, i direkt konfrontation eller indirekt, sker under tidsbundna villkor, i en situation präglad av vissa dominerande estetiska eller politiska ideal. Däremot kan konsekvenserna av striderna bli väldigt slitstarka, och prägla vår bild av historien. Och detta trots att dagens dominerande estetiska och politiska ideal är helt andra. Det är på

grund av detta som nya kulturvetargenerationer ständigt måste återupptäcka glömda författare, teorier, vetenskapsmän och tankar.

Jag anser att Ingmar Lundqvist borde ha resonerat om varför Torsten Fogelqvist marginaliserades. I efterhandsperspektivet är det dessutom tämligen lätt att antyda vilka orsakerna var. Han intog drastiskt uttryckt en totalt motsatt hållning till det som blev 1900-talets segrande svenska ideologier på både det politiska, estetiska och allmänt civilisatoriska planet. Tänk bara på dessa fyra: Han var på kollisionkurs med framstegstron, och med den utvecklingsoptimism som trodde på teknik, vetenskap och ekonomisk tillväxt. Torsten Fogelqvists var dessutom en civilisationskritiker utan riktigt bett (jfr Sten Selander som både var vassare och gick vidare från ord till praktiskt handlande i Svenska Naturskyddsföreningen). Vidare kom Fogelqvist i konflikt med den nya och segrande politiska radikalismen, den, i bred mening, nya vänstern och inte minst med socialdemokratin. Han blev i det perspektivet en obsolet liberalkonservativ som med sitt gamla bildningsideal hörde förhistorien till, alltså historien före socialdemokratin. Till det kom att han inte hade någon förståelse för den segrande konstnärliga modernismen, alltså till den estetik och livshållning som småningom helt kom att dominera den kulturella och litterära parnassen i Sverige. Modernisterna ansåg sig inte ha något gemensamt med män som Torsten Fogelqvist, han var en av dem de föraktade liksom de föraktade borgarna som läste *Svenska Dagbladet*. Och småningom kom -68, marxismens, klassernas och imperialismens återkomst i kulturdebatten. Där fanns inte heller plats för Torsten Fogelqvist, som i det perspektivet snarast framträder som en småborgerlig nationalist.

I de här perspektiven blir det dessutom lättare att förstå varför man börjar skriva en avhandling om Torsten Fogelqvist under det slutande 1900-talet. Ty då hade just dessa tidigare segrande ideologier hamnat i blåsväder och var alls inte längre självklara. Framstegstron var ifrågasatt, vänstern komprometterad och muren fallen, den konstnärliga modernismens ideal var överspelade. Det tror jag är en viktig bakgrund när vi vill förstå varför – äntligen – det vetenskapliga intresset av att studera svensk liberal historia har ökat så påtagligt.

Förtjänster

Den intellektuella biografin bör problematisera mera, tydligare resonera om det mer generella, om de mer slitstarka dilemman som den biograferades livsgärning kan illustrera. Jag har också framhållit att jag gärna analyserar idéer i tätare samspel med ekonomiska, tekniska och politiska kontexter, indragna inte bara i makrohistoriska utan också i mikrohistoriska processer. Då ser forskaren – och läsaren – tydligare hur den biograferade lever i processer, där han hela tiden också har att hantera nya situationer och händelser som påver-

kar ordens mening och funktion. Likaså har jag menat att det textcenterade biograferandet kan kompletteras med strategiska nedslag i det personliga och existentiellt formaterande. Men detta har jag gjort dels genom att utnyttja Ingmar Lundqvists resultat, dels för att jag funnit Lundqvists avhandling synnerligen värd att ta på allvar. Ingmar Lundqvists har säkert sedan länge förstått att efter honom kommer det kanske aldrig att skrivas någon mer biografi över Torsten Fogelqvist. En sådan insikt är bra för vetenskapen, ibland emellertid förlamande för forskaren. För humanistisk forskning är verkligen, som Ingmar Lundqvist skriver i inledningen, inte minst en etisk fråga. De döda vi skriver om har ingen replikrätt. Men jag är övertygad om att Torsten Fogelqvist är mycket nöjd med Ingmar Lundqvist. Jag tror han hade uppskattat att bli betraktad på detta inkännande om än tematiserade vis. Lundqvist har fått ordning på Torsten Fogelqvist. Han har på ett övertygande sätt lyft fram de huvudteman som dominerade hans brokiga offentliga gärning. Och han har beskrivit och analyserat Torsten Fogelqvist ideologi i relief både till hans uppväxt och bildningsgång och i relation till mellankrigstidens mer allmänna ideologiska och politiska klimat. Det här är en avhandling som är resultatet av många års ansträngningar och de ansträngningarna har lett till resultat som kommer att stå sig länge.

Noter

¹ Martin Kylhammar, *Den tidlöse modernisten* (Carlsson 2004).

² DN 24.7.1935

³ DN 21.7.1935

Replik 1

Ingmar Lundqvist

”De döda vi skriver om har ingen replikrätt”, framhåller Kylhammar, men gäller den etiska hållningen även recensenter? Det är sällan man i en vetenskaplig tidskrift ser någon moralisera och tycka till om en porträtterad person så mycket som Kylhammar gör. Skulle det inte handla om den intellektuella biografins allmänna metodologi? Det brukar heta att idéhistorikernas/historikernas uppgift är att försöka förstå människor ur det förflutna, inte att döma ut dem utifrån dagens synsätt eller politiska korrekthet och allt vad detta innebär i form av enögdhet och anakronismer. Kylhammar kritiserar Fogelqvist (1880-1941), bl.a. ifrågasätts hans demokrati- och människosyn, som i själva verket var mycket tidstypisk. När han talar om att Fogelqvist – denne i ord och handling närmast klassiska humanist som hela sitt liv kämpade för kulturella värden – borde ha problematiserat sin egen hållning så undrar jag om han skämtar.